

*О.А. Беленок**Oleksiy A. Belenok*

ПОСЕЛЕНСЬКА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ЯК ЧИННИК СОЦІАЛЬНОЇ НЕРІВНОСТІ В УКРАЇНІ

Abstract. The division according to territorial settlement in modern Ukraine is the key to understanding social processes, which form the structure of social inequality and determine inter-group and interpersonal tension. Life chances of the individuals depend on their place of living and find their reflection in their social health. The author considers it of utmost importance for the new authorities to optimize territorial proportions of socio-economic differentiation of population, to develop different regions of Ukraine harmoniously.

Результати опанування індивідами нових можливостей, що їх викликали до життя трансформаційні процеси в українському суспільстві пострадянської доби, не можуть бути адекватно осмислені без врахування впливу поселенського чинника. Саме існування суттєвої соціальної нерівності представників різних поселенських груп неабияк відбивається на стані соціального самопочуття відповідних верств населення, усвідомленні ними ймовірних шансів на життєвий успіх. Місце проживання індивідів на нижчих шаблях адміністративно-територіальної ієрархії стає реальним обмежувачем формально діючих прав та свобод.

Опозиція центру та периферії або міста та села є, по П. Бурдьє, наслідком структури соціальної нерівності: “це географічна проекція нерівномірного розподілу різних видів капіталу в соціальному просторі. “Центром” і в соціальному, і в географічному відношеннях є регіони їх максимальної концентрації” [1]. Не визначивши місця локалізації індивіда на просторовій мапі України, не можна достеменно прогнозувати його життєві шанси.

Проблематика. Територіально-поселенська структура населення України, її вплив на масову та індивідуальну свідомість, а також на соціальну поведінку є традиційним предметом дослідження для вітчизняної соціології. Територіально-просторові аспекти суспільного життя всебічно розглянуто в роботах М. Шульги, В. Тихоновича, О. Злобіної, Т. Рудницької, Н. Соболевої, І. Мартинюка, Н. Победи, Ю. Яковенка, Л. Малес та ін. Стан і динаміка соціального самопочуття різних груп населення пострадянської України знайшли відображення в працях Є. Головахи, Н. Паніної, А. Горбачика та ін. Соціальну структуру сучасного українського суспільства ґрунтовно досліджено С. Макеєвим, О. Куценко, С. Оксамитною та ін. Тенденції динаміки внутрішніх міграційних потоків інформативно висвітлено в працях І. Прибиткової, Е. Гансової та ін. Соціологічному

вивченню регіонів були присвячені дослідження М. Чурилова, Н. Черниш, І. Кононова, О. Стегнія та ін. Колектив Інституту соціології НАН України свого часу (2000 р.) підготував колективну монографію “Київ і кияни: соціологічні хроніки незалежності” за ред. В. Ворони, В. Чорноволенка. Предметом нашого аналізу є життєві шанси індивідів залежно від місця їх проживання.

Емпіричну базу даної статті становлять результати загальнонаціонального моніторингу, який проводив Інститут соціології НАН України у 2004–2005 рр. за репрезентативною за основними соціально-демографічними ознаками для дорослого населення вибіркою (N=1800).

Матеріальне становище респондентів проступало з відповідей на запитання моніторингу: “Укажіть, будь-ласка, сукупний дохід на одного члена Вашої сім’ї за останній місяць (складіть розмір зарплати (без відрахувань) та всі інші грошові надходження всіх членів сім’ї, отриману суму поділіть на кількість осіб у сім’ї)”.

Інтервальною межею було обрано розмір прожиткового мінімуму, чинний на момент опитування (лютий 2005 р.), тобто 423 грн. на одну особу на місяць (табл. 1).

Таблиця 1

Рівень середньодушового доходу за самооцінками представників різного типу поселення (2005, %)

Рівень середньодушового доходу, грн. на місяць	Тип поселення				Всього за вибіркою
	м. Київ	Місто з населенням понад 250 тис. осіб*	Мале місто	Село	
до 212 грн.	11	23	26	38	28
213–423 грн.	36	50	52	51	50
424 грн. і більше	53	27	22	11	22

Згідно з цими даними, мешканці села зазнають, без перебільшення, матеріальної скрути: 88% з селян мають середньодушовий дохід, нижчий за прожитковий мінімум, і лише особисте господарство дозволяє їм звести кінці з кінцями. З підвищенням типу населеного пункту злидні хоч і зменшуються у кількісному вимірі, все одно не є прийнятними з точки зору розвитку людського потенціалу. Єдиний тип поселення, де більше половини мешканців має середньодушовий дохід, вищий за прожитковий мінімум, – це Київ (53% респондентів дали відповідну самооцінку). Зі зниженням типу населеного пункту майже пропорційно знижується і кількість таких індивідів (27% мешканців великих міст, 22% – малих міст, 11% – селян). Середньорічний дохід киянина у 2005 р. склав 15 767 грн., у той час як середньоукраїнський показник дорівнював 9 674 грн.**

Про соціальне самопочуття представників різних територіально-поселенських груп населення можна робити висновки, виходячи з відповідей на запитання моніторингу: “Уявіть собі, що на щаблях якоїсь “драбини” розташовані люди з різним становищем у суспільстві: на найнижчому – ті, хто має найнижче становище, а на найвищому – ті, хто має найвище становище. На якому із цих щаблів Ви поставили

* Далі в тексті – велике місто.

** Цит. за: Аргументы и факты в Украине. – 2006 – № 11.

б себе?” Індекс — середньозважене — розраховувався в континуумі від 1 до 7. Розрахунок індексів проводився по всіх виокремлених територіально-поселенських групах. Нижче наводимо розподіл відповідей на це запитання (табл. 2).

Таблиця 2

Самооцінка соціального становища громадян залежно від типу поселення (2005), %

Шаблі соціальної драбини	Територіально-поселенські групи				Всього за вибіркою
	м. Київ	Місто з населенням понад 250 тис. осіб	Мале місто	Село	
1-й шабель (найнижче становище)	2	8	7	11	9
2-й шабель	4	12	16	20	15
3-й шабель	45	36	34	33	35
4-й шабель	39	33	31	26	30
5-й шабель	9	9	10	9	9
6-й шабель	1	1	1	1	1
7-й шабель (найвище становище)	0	1	1	0	1
Середній бал	3,5	3,3	3,3	3,1	3,2

Як свідчать наведені дані, самооцінка соціального становища респондентів при переході від центру до периферії поступово зменшується. Вона однакова для мешканців великих та малих міст, проте відрив столиці від решти поселень країни, а особливо — від села вражає. Незважаючи на конституційні гарантії рівності прав людини незалежно від місця проживання, реальний стан справ у цій сфері істотно відрізняється від юридично задекларованих норм. Ще за радянської практики надцентралізованого планування і нерівномірного розміщення виробничих сил, а також розвитку соціальної сфери ведеться, що жити і працювати у великому місті (а особливо в столиці) само по собі є індикатором певного життєвого успіху, престижного статусу, налагодженого соціального побуту.

Таблиця 3

Рівень задоволеності життям залежно від типу поселення (2005, %)

Міра задоволеності життям	Територіально-поселенські групи				Всього за вибіркою
	м. Київ	Велике місто	Мале місто	Село	
Зовсім не задоволений	2	10	12	13	11
Скоріше, не задоволений	14	24	28	23	24
Важко сказати, задоволений чи ні	24	33	28	31	30
Скоріше, задоволений	58	29	29	26	30
Цілком задоволений	2	4	3	7	5
Середній бал	3,4	2,9	2,8	2,9	2,9

На відміну від великого міста з його щільною мережею формальних організацій і інституцій, високою альтернативністю життєвих стилів, “глибинка” потерпає від бідності соціокультурних зв’язків, а отже, і від браку ступенів свободи: можливості індивідуального вибору в ній об’єктивно обмежені. Суб’єктивно

життя на периферії продовжує асоціюватися із такою собі другосортністю і характеризується намаганнями індивіда при першій-ліпшій нагоді бігти звідти.

Аналогічні тенденції спостерігаються у відповідях респондентів на запитання щодо задоволеності життям в їхньому населеному пункті (табл. 3).

Судячи з вищенаведених даних, можна констатувати значний відрив столиці стосовно задоволеності її мешканців життям від решти території України.

Розглянемо більш детально віддзеркалення в результатах опитування життєвих шансів респондентів, пов'язаних із деякими конкретними сферами людської діяльності. Порівняння *можливостей для людини реалізувати себе в трудовій сфері* залежно від місця проживання дає таку картину: про те, що легко знайти будь-яку роботу в своєму населеному пункті, висловилися 53% респондентів-киян, у той час як аналогічна частка мешканців великих міст, малих міст і сільської місцевості сягала відповідно лише 34%, 23% і 17%. Відповідь “важко віднайти будь-яку роботу” міститься в анкетах 14% киян, 34% мешканців великих міст, 50% – малих міст і 63%(!) – селян. Дещо проблемнішою виглядає ситуація на місцевих ринках праці щодо роботи, хоч і без достатнього заробітку, але за кваліфікацією респондента. В цьому відношенні знов-таки перевага на боці киян (столичним пошукачам легко знайти таку роботу у 39% випадків, важко – у 30%) і представників великих міст (легко – 31%, важко – 37%), сутужніше доводиться мешканцям малих міст (відповідні показники: 20% і 51%) і особливо – селянам (11% і 66%). Коли ж ідеться про роботу за кваліфікацією і водночас із достатнім заробітком, то реалізація подібного варіанта “української мрії” важкодосяжна на всій території України, хоча ці труднощі дещо послаблюються по мірі просування до центру адміністративно-територіальної вертикалі (табл. 4).

Таблиця 4

Розподіл відповідей на запитання “Чи важко знайти у Вашому населеному пункті роботу за Вашою кваліфікацією та з достатнім заробітком?” залежно від типу поселення (2005), %

Думки щодо пошуку роботи (кваліфікація+заробіток)	Територіально-поселенські групи				Всього за вибіркою
	м.Київ	Велике місто	Мале місто	Село	
Легко	12	5	4	2	4
Важко	61	72	76	79	75
Не знаю	27	23	20	19	21

На ту обставину, що *не вистачає рівня освіти*, вказав лише кожен п'ятий киянин, у той час як відповідний дефіцит відчуває приблизно кожен третій мешканець великого чи малого міста, а також сільської місцевості. Щодо *можливості дати дітям повноцінну освіту* оцінки населення України не вельми оптимістичні. Характерно, що вони суттєво не відрізняються в територіально-поселенському ракурсі і, що найбільш несподівано, майже однакові на протилежних полюсах територіальної ієрархії (так, про брак вищевказаної можливості ідеться у відповідях 54% киян і 56% селян). Вочевидь, респонденти з різних типів населених пунктів вкладають різне значення в термін “повноцінна освіта”: кияни, що орієнтуються на більш просунуті, модерні стандарти споживання відповідних послуг, ймовірно, їх не отримують приблизно тією мірою, як і

менш вибагливі селяни по відношенню щодо предмету власних амбіцій, проте цей нюанс потребує додаткового дослідження.

Брак належної медичної допомоги гостріше виявляється в сільській місцевості (63% посилань), а також на теренах несільської периферії (58%), а менш за все – в м. Києві (41% посилань). Життя ж у великих і малих містах, за даними моніторингу, оцінюється як вразливе з точки зору криміногенної обстановки: 60% і 61% мешканців відповідних типів населених пунктів висловилися, що їм *не вистачає захисту від злочинності*, тоді як серед сільських мешканців аналогічний показник склав 51%, а серед киян – 44% (мінімальне значення).

Відставання мешканців “глибинки” в ресурсах *освітньої і культурно-дозвілєвої діяльності* від городян не лише не подолане за роки незалежності України, але, судячи з даних опитування, навіть дещо збільшилося. Наприклад, традиційний для радянських часів символ престижу, мімікрії “під інтелігенцію” – домашня бібліотека є в 38% родин респондентів-киян, в 24% родин, що мешкають у великих містах, в 22% родин, що мешкають у малих містах, і лише в 11% сільських родин. А комп’ютер – символ нової постіндустріальної доби, є в 45% київських родин і лише в 16, 11 і 4% родин, що мешкають у відповідних типах поселень (по низхідній).

Територіально-поселенська належність, як впливає з таблиці 5, є диференціюючою ознакою, що структурує населення України за ступенем залученості до новітніх інформаційних технологій.

Таблиця 5

Рівень комп’ютерної освіченості залежно від типу поселення (2004), %

Чи вмієте ви користуватися комп’ютером?	Тип населеного пункту, де мешкає респондент				Всього за вибіркою
	м. Київ	Велике місто	Мале місто	Село	
Не вмію	50	61	71	83	72
Вмію працювати на комп’ютері та іноді користуюсь ним	28	29	22	11	20
Вмію і постійно використовую в роботі	17	9	5	3	6
Інше	5	1	2	3	2

Чим більший населений пункт, де мешкає респондент, тим менша частка людей, що не вміють працювати на комп’ютері, і тим більша частка тих, хто вміє і використовує це вміння з певною регулярністю. Тих, хто користувався інтернетом, у 2004 р. (останньому році так званої “епохи Л. Кучми”) в м. Києві – 22%, в інших великих містах – 10%, в малих містах – 8%, в сільській місцевості – лише 4%. Отже, новітні інформаційні технології поки що не стали компенсатором інформаційно-культурної депривації населення “глибинки” порівняно з населенням столиці і великих міст. Близьк і відносно благополуччя мегаполісів все ще значною мірою підживлюється занепадом периферії.

Обнадійливим виглядає той факт, що на проблему порушення прав громадян через диспропорції в економічному розвитку регіонів звернула увагу нова влада України: “Сухі цифри диспропорцій мають жорсткий людський вимір. Вони показують, наскільки різняться шанси людей з різних регіонів знайти

добре оплачувану роботу, прогудувати родину, отримати доступ до соціальних благ. На практиці виходить, що достаток і людська гідність людини залежать не від її розуму і рук, а від того, де вона живе. Це несправедливо” [2]. Але ж з початку трансформаційної кризи (1991р.) і дотепер управлінська еліта, здійснюючи особисту висхідну територіальну мобільність в українському соціумі, підвищуючи у такий спосіб особисті життєві шанси, результативно не спромоглася наблизити подолання цих диспропорцій на загальнодержавному рівні.

До українського соціуму, що являє собою адміністративно-командне, вертикально-ієрархізоване пострадянське суспільство в мініатюрі, можна віднести характеристики, які дав пізньорадянському суспільству відомий соціальний географ В.Л. Каганський: “ніщо не знаходиться на власному місці і не має природно властивого йому розміру... Реальність, що спостерігається, — або наслідок попередньої переробки, або матеріал наступної... Одні місця втрачали “своїх” мешканців, але інші отримували чужих. Ніхто ніде не встигав укоренитися... Нема цілісних життєвих арен, усі частини яких були б облаштовані і використовувалися одними й тими ж групами людей... Відсутність місць: не людьми заповнений простір, а соціальними ролями” [3]. “Європу” правлячий клас держави протягом 1992–2004 рр. будував у першу чергу для себе в м. Києві, у той час як мала батьківщина більшості можновладців України — село — приходила в занепад.* “Не вживаючи заходів до врегулювання внутрішніх соціально-територіальних проблем, — підкреслював доктор архітектури Г. Малоян, — ми наче зробили провінцію, периферію заручницею власної містечкової квазіглобалізації. Остання не лише додатково поляризує, а й переводить його нижчі рівні — середні та малі міста, селища міського типу, село — до стану країн третього світу, що згасають. Статистика фіксує втечу з малих поселень в першу чергу найбільш активних груп населення, можливість початку в них абсолютного кадрового голоду” [4]. З іншого боку, депресія периферії, поширення сільської бідності не може не призвести до депопуляції місцевого населення — джерела поповнення мешканців міст. Деградація периферії як постачальника людських ресурсів до центру означає латентний регрес і самого центру. Столиця, як це не парадоксально виглядає, всотуючи в себе, наче помпа, різноманітний людський контингент з периферії, сама де-факто набуває все більше провінційних ознак. Пихато претендуючи на особливу елітарність, київський бомонд є насправді, скоріше, перевернутою соціальною пірамідою пізньорадянського соціуму внаслідок переважання процесів негативної селекції в рамках механізмів поповнення елітних груп. Це стосується в першу чергу влади (незалежна Україна станом на 26.03.2006 р. не мала жодного президента і жодного голови Верховної Ради не сільського походження; переважна більшість міністрів першого складу “помаранчевого” уряду, як і глав новопризначених облдержадміністрацій, — вихідці із сіл і невеликих селищ міського типу**), але й багатьох інших сфер суспільного життя.

* Про соціальне походження представників української еліти за президентства Л. Кравчука і Л. Кучми див. докладніше: Шульга М. та ін. *Правляча еліта сучасної України : Аналіт. доповідь / Укр. центр дослідження миру, конверсії та конфліктних ситуацій.* — К., 1998; Зоткін А. *Хто заволодіє “печерськими пагорбами”?* : Регіональні еліти проти столичного істеблішменту // *Віче* — 2004. — № 10.

** Див.: *Правительство Украины // Сегодня.* — 2005. — 9 февраля; *Биографии власти // Столичные новости.* — 2005. — № 5. — 8–14 февраля; *Двадцатитысячники // Столичные новости.* — 2005. — № 43. — 8–14 ноября.

Агресивне проникнення до міського соціуму носіїв іншої, аграрно-патріархальної системи цінностей, що особливо підсилювалося після зняття у 1990-і рр. адміністративних бар'єрів для руху робочої сили, не може не спричинити зіткнення відповідних культур. Гостроти і драматизму подібним конфліктам надає та обставина, що в нерівному бою з пасіонарною, кумівською селянською ментальністю кількісно програє, якісно розчиняється, витискається до соціального андерграунду, своєрідного гетто культура міська, залишаючи після себе в Києві, Харкові, Одесі та інших історичних центрах міського способу життя роз'єднаних поодиноких інтелігентів без відповідного насиченого розчину – інтелігентного середовища. Якби відновлення історичної справедливості по відношенню до понівеченого села не супроводжувалося почуттям мстивості і жадоби соціального реваншу з боку новоприбулих городян, консенсус городян та селян за походженням здатен був би забезпечити більш-менш можливе територіальне вирівнювання факторів, що забезпечують рівень та якість життя населення. Але ж цього не відбувається. Як слушно зауважує відомий російський дослідник соціальної стратифікації радянського та пострадянського суспільств В. Ільїн, “свіжа кров” в житті столиці постійно вливається новим поповненням провінціалів, що прагнуть долучитися до столичності ціною навіть неймовірних випробувань. Однак їх масовий приплив не руйнує системи столичних символів і цінностей, бо зновприбулі намагаються максимально швидко бути прийнятими як “свої”, столичні і стають до боротьби за підтримання столичної винятковості, що є чудовим засобом продемонструвати власне піднесення на фоні земляків, які залишилися в “дірі”. Тому “найкрутіші” столичні сноби і поборники столичної чистоти у значній своїй частині приїхали з якого-небудь провінційного містечка N і всіляко приховують таємницю свого походження. Отже, підсумовує вчений, найбільш ревні охоронці прірви (реально чи соціально сконструйованої) між столицею та провінцією породжуються самою провінцією” [5]. Інший дослідник підтверджує цю соціальну закономірність: “Столичний політичний клас у чомусь свідомо (а в чомусь за вже вкоріненою традицією) тиражує культ зверхності процесів, що відбуваються в центрі, над регіональними. Свідомо вибудовується спрощена та однобічна логіка аналізу, а таким чином деформується картина побудови суспільних систем як складного, багатофакторного та багатофункціонального механізму” [6]. З того незаперечного факту, що у великих населених пунктах кількісно переважають більш розвинений в загальноісторичній перспективі постіндустріальний тип праці, а також групи населення, що пропонують моду на зразки поведінки та споживання усій країні, аж ніяк не впливає, що мешканець столиці (великого міста) має якісь особливі переваги (інтелектуальні, моральні та ін.) над мешканцем периферії, а тим більше не впливає, що Київ має повчати, як жити регіонам України, дорікати їм у начебто цивілізаційній відсталості, що, на жаль, мало місце по відношенню до громадян Південно-Східного регіону України під час подій листопада–грудня 2004 р.

Висновки:

1. Навіть зважаючи на ту обставину, що традиційний формат всеукраїнського соціологічного опитування, який дозволяє “сфотографувати” громадську думку основної маси населення, як правило, не здатний врахувати погляди представників “верхівки” та “соціального дна”, отримані емпіричні дані свідчать про існування істотної соціально-несправедливої нерівності життєвих шансів

громадян України залежно від місця їх проживання. Наявні форми територіальної організації українського суспільства, де полюсами соціального простору виступають модерна європейська столиця і відстала провінція, що багатьма сприймаються як віковична даність, дедалі більше заважають подальшим суспільно необхідним перетворенням і потребують невідкладної соціальної корекції (децентралізації фінансових потоків, зайнятості населення, сфери послуг, інтенсифікації житлового будівництва в “глибинці” тощо).

2. Оскільки опозиція “столиця—провінція” традиційно розглядається переважно як оціночна (поняттю “столиця” приписується виключно позитивні коннотації на кшталт символу життєвого успіху, місця, куди треба обов’язково рухатися, і т. ін., а “провінція” сприймається як щось безнадійно відстале, нецікаве, звідси є сенс бігти, як від долі), було б доречно детально дослідити образи столиці і провінції у масовій свідомості, авто- і гетеростереотипи їх мешканців.

3. По мірі наближення українського суспільства до стандартів європейської якості життя зростатиме престиж проживання у малих містах і селищах міського типу, бо в них не втрачається близькість людини до природи, не спостерігається перенаселення, є більш спокійний і корисний для фізичного та психічного здоров’я ритм життя. Цьому, вочевидь, сприятимуть два зустрічних процеси: 1) відоме в світовій демографії явище down-shifting (у перекладі з англійської мови буквально: “зісковзання додолу”, тобто рух від центру до периферії, переїзд населення зі столиць і великих міст у менші населені пункти)*, 2) соціально-економічний підйом села, його осучаснення. У довготерміновій перспективі провінція має відмерти як соціальне явище, проте залишиться периферія як суто географічний термін, що вказує на фізичну відстань від центру країни.

* Див. докладніше про це явище у пострадянських умовах: Журенков К. Новые отшельники // Огонек. — 2006. — №10. — С. 34–37.

1. Сокулер З.А. Социальное и географическое пространство в концепции П. Бурдьё // Социальное пространство. Междисциплинарные исследования. М.: ИНИОН, 2003. — С. 25.
2. Ющенко В.А. Не розподіл влади, а гармонізація управління : 3 виступу Президента України на Всеукраїнських зборах представників місцевого самоврядування 26 квітня 2005 р. // Уряд. кур’єр. — 2005. — 29 квіт.
3. Каганский В.Л. Советское обитаемое пространство // Константы. — 1997. — № 1. — С. 17.
4. Малоян Г. Блеск мегаполисов и кошмар расселения // Круг жизни : Прилож. к «Независимой газете». — 2001. — № 2.
5. Ильин В. Государство и социальная стратификация советского и постсоветского обществ (1917–1996) : Опыт конструктивистско-структуралистского анализа. — SOCNET, 2000. — Гл. 2. — С. 209.
6. Чернышов А.Г. Центр – провинция в региональном самосознании // Полис. — 1999. — № 3. — С. 100.